

Büyük Selçuklularda Devlet-Yönetim Anlayışı ve İtaat Kavramı

Burak Nazif Sarıcı | ORCID: 0000-0002-9717-9048 | buraksarici95@gmail.com

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Samsun, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/028k5qw24>

Öz

Selçuk Bey'in İslâm'ı kabulünden sonra onun oğul ve torunları Mâveraünnehir bölgesinde faaliyet göstermeye başlamışlardı. Zaman içerisinde Horasan'a geçen Selçuklular burada Gaznelilerle mücadele ettiler. Bu mücadele onlar için oldukça zorlu oldu ama kırılma noktası 1040 yılında yaşandı. Dandanakan Savaşı'ndan sonra bağımsız bir devlet hâline gelen Selçuklular kısa süre içerisinde geniş toprakları ele geçirdiler. Selçuklular devletleşme yolunda ilerlerken kendi öz geleneklerinden gelen yönetim anlayışlarını benimsemişlerdi. Eski Türk ananesi idare mekanizmasının temel unsurları arasındaki güçlü konumunu daima korudu. Tuğrul Bey gibi bazı hükümdarların merkezîleşme çabaları bu geleneklerle çatışmıştı ancak köklerden gelen anlayışlar değiştirilememişti. Devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte idari sistemde ve yönetim anlayışında bazı yenilikler ve değişimler meydana geldi. Selçukluların başarılı bir devlet olarak yükselmesinde benimsedikleri devlet modeli ve yönetim anlayışı etkiliydi. Ayrıca bu başarının oluşmasında yönetilenlerin gösterdiği itaat de önemliydi. İtaati temin eden temel etkenler ise iyi bir yönetim sistemiyle yakın ilişkiliydi. Hükümdarın nitelikleri ve devlet mekanizmasının ilerleyişi itaatin başlıca teminatçılarındandı. Selçuklu sultanları sosyal devlet anlayışını benimseyen ileri görüşlü hükümdarlardı ve bu nitelikleri kuruluşlarından itibaren henüz bir asır geçmeden kıtalararası bir devleti başarıyla yönetmelerine sebep olmuştu. Sultan Alp Arslan yahut oğlu Melikşah, devlet hazinelerini halkları için harcamaktan geri durmayan liderlerdi. Alp Arslan ülkesindeki fakirleri gözettiği gibi ilim talepkârlarını da geri çevirmiyordu. Selçuklu sultanlarının hâmilikleri toplumun itaatini artırdığı gibi başarılı bir devlet yönetimini de temin ediyordu. Bu çalışmada, Selçukluların devlet gelenekleri ve yönetim anlayışları temel özellikleri ile ele alınmaya çalışılmıştır. Büyük Selçukluların yönetim anlayışında zamanla meydana gelen değişimler ve bu değişimleri etkileyen kültürel etkenler değerlendirilmiştir. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'ne itaat gösteren çeşitli unsurların bağılıklarının altında yatan sebepler ile ortaya çıkan neticeleri yorumlayıp devlet anlayışıyla ilişkisini ortaya koyabilmek hedeflenmektedir

Anahtar Kelimeler

Büyük Selçuklu Devleti, Selçuklular, İtaat, Devlet

Atıf Bilgisi

Sarıcı, Burak Nazif. “Büyük Selçuklularda Devlet-Yönetim Anlayışı ve İtaat Kavramı”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 19 (Aralık 2023), 1-28.

<https://doi.org/10.23897/usad.1348678>

Geliş Tarihi	23.08.2023
Kabul Tarihi	02.10.2023
Yayın Tarihi	29.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Concept of State-Government and Obedience in the Great Seljuks

Burak Nazif Sarıcı | ORCID: 0000-0002-9717-9048 | buraksarici95@gmail.com

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bilimleri Fakültesi,
Department of History, Samsun, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/028k5qw24>

Abstract

After Seljuk Bey's conversion to Islam, his sons and grandsons began to operate in the region of Mâveraünnehir. In time, the Seljuks moved to Khorasan, where they struggled against the Ghaznavids. This struggle was quite difficult for them, but the breaking point occurred in 1040. The Seljuks, who became an independent state after the Battle of Dandanakan, captured large territories in a short time. While the Seljuks were on their way to statehood, they adopted their own traditions of administration. The old Turkish tradition always maintained its strong position among the basic elements of the administrative mechanism. The centralization efforts of some rulers, such as Tugrul Beg, clashed with these traditions, but the deep-rooted understandings could not be changed. With the expansion of the state's borders, some innovations and changes occurred in the administrative system and the understanding of administration. The Seljuks' rise as a successful state was influenced by the state model and administrative understanding they adopted. In addition, the obedience shown by the ruled was also important in the formation of this success. The main factors that ensured obedience were closely related to a good administrative system. The qualities of the ruler and the progress of the state mechanism were among the main guarantors of obedience. The Seljuk sultans were farsighted rulers who adopted a social state approach, and these qualities enabled them to successfully rule an intercontinental state less than a century after their foundation. Sultan Alp Arslan and his son Malik Shah were leaders who did not hesitate to spend state treasures for their people. Alp Arslan cared for the poor in his country and did not turn down those who sought knowledge. The patronage of the Seljuk sultans not only increased the obedience of the society but also ensured a successful state administration. In this study, the state traditions of the Seljuks and their understanding of administration have been tried to be discussed with their basic features. The changes that occurred in the Great Seljuks' understanding of administration over time and the cultural factors affecting these changes were evaluated. In addition, it is aimed to interpret the reasons underlying the loyalty of various elements that obeyed the Great Seljuk State and the results that emerged and to reveal the relationship with the understanding of the state

Keywords

Great Seljuk State, Seljuks, Obedience, State

Citation

Sarıcı, Burak Nazif. "The Concept of State-Government and Obedience in the Great Seljuks". *Journal of Seljuk Studies* 19 (December-2023), 1-28.
<https://doi.org/10.23897/usad.1348678>

Date of Submission	23.08.2023
Date of Acceptance	02.10.2023
Date of Publication	29.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Oğuz illerinden Cend'e olan yolculuklarını Dândanakan yakınlarında kazandıkları zaferle süsleyen Selçuk Bey'in vârisleri, tarihler 1040'ı gösterdiğinde kendi devletlerini kurmuşlardı. Bu kuruluş hikayesi kendi içerisinde çokça hadiseyi barındırsa da temelleri atılan devlet, özellikle İslâm dünyasına yeni bir soluk, taze bir nefes katacaktı. Selçukluların kuruluşu büyük bir değişimin hikayesini de vaat eden gerçek bir başarıydı. Bir Türk devleti olan Selçukluların kurulduğu Horasan coğrafyası etnik bakımdan Farslıların ağırlıkta bulunduğu bir bölgeyken genişlemekte oldukları Irak-Suriye hattı ise Arap nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği bir konumdu. Bu durum Selçuk Bey'in torunlarını farklı milletlerle karşı karşıya getirmiş ve dolayısıyla müşterek kültürlerin hüküm sürdüğü toplumlara hükmetmeye mecbur bırakmıştı. İlk yıllarda Selçuklu liderlerinin tebaalarını ne kadar tanıdığını belirlemek zor olsa da onlara karşı yabancılık duymadıklarını söyleyebiliriz. Özellikle Selçuk Bey'in İslam dinini kabulü, Selçukluların Maverâünnehir, ardından da Horasan'da aktif faaliyetler yürütmeleri onları bu çoklu kültür ve milletlerle tanışık hâle getirmişti. Zaman içerisinde artarak devam eden tanışıklık hâli Selçukluların yönetim anlayışlarını da etkileyecekti. Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarları, hâkimiyet alanlarındaki diğer milletlerin ve kültürlerin yönetim modellerinden çeşitli noktalarda faydalandılar. Selçuklular, kendi gelenekleriyle de sentezleyebildikleri birtakım yeni yaklaşımları ülke yönetiminde tatbik ettiler. Öte yandan bu yaklaşımların başarısı yönetilen sınıfların itaati ile de ilişkiliydi. Yöneticilerin, ordunun ya da halkın hükümdara itaati, devletin tutumuyla alakadar olduğu gibi bu ilişki neticesinde ortaya çıkan neticeler sosyal düzenin başarısını etkilemekteydi.

Devlet ve Yönetim Anlayışı

Selçuklular için 1040 senesi önemli bir semboldü çünkü bağımsızlık mücadelelerinin kırılma noktası Dandanakan Savaşı bu sene gerçekleşmiş ve en büyük rakipleri Gazneli Mesud'u (1030-1041) mağlup etmeyi başarmışlardı. Bu tarihten itibaren devletleşme süreci Selçuklular adına başlamıştı. Selçukluları Dandanakan'a getiren süreç ve devrin en önemli güçlerinden Gaznelileri mağlup etmelerini sağlayan etkenler bir tesadüfler örüntüsü değildi. Bu başarıların arkasında güçlü bir irade ve temelleri sağlam bir gelenek vardı. Selçuklular, savaşırken ya da bir karar verirken bağlı oldukları geleneklerin de tesiriyle hareket ediyorlardı ve aldıkları kararlarda bunun büyük etkisi vardı. Selçukluların yönetim becerileri ve kazandıkları başarılar geçmişten aktarılan tecrübelerle doğrudan ilişkiliydi. 1040 yılı öncesinde Selçukoğulları güçlü bir yönetim anlayışını kesinlikle biliyorlardı zira kadîm Türk idari geleneği Orta Asya'nın bozkırlarında, Göktürklerin kurultaylarında, Karahanlıların saraylarında asırlardır tecrübe edilmekteydi. Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli vazifeler üstlenip devlet nizamının temini hususunda mühim kararlar veren Dukak Bey ve aynı devlette yine benzer vazifeleri üstlenen Selçuk Bey bu tecrübelerle fazlasıyla sahipti¹ (Agacanov, 2013, s. 259-260; Ebü'l-Fidâ, 2020, C. I, s. 516; Hüseyinî, 1943, s. 1; İbnü'l-

¹ Dukak ve Selçuk Beyler, Oğuz Yabgu Devleti'nde ordu komutanlığı yapıp devlet idaresinde tecrübe kazanmışlardı.

Esîr, 1987, C. IX, s. 361; İbnü'l-Verdî, 1996, C. I, s. 335; Mirhand, 2018, s. 11-15; Nüveyrî, 2004, C. XXVI, s. 155; Özgüdenli, 2017, s. 38; Takkuş, 2020, s. 41). Onların bu tecrübeleri varislerine de aktarılmıştı. Arslan Yabgu, davet üzere gittiği Mahmud Gaznevî'nin (998-1030) yanında sarf ettiği sözlerle kendi teşkilatının gücünü ve örgütlenmelerini çok iyi göstermişti (Bu hadise için bk. Râvendî, 1999, C. I, s. 88; Zahîru'd-dîn Nîşâbüri, 2018, s. 77-78). Eski Türk töresinden kalma gelenekler Selçukluların kuruluştan sonraki yönetim anlayışlarının temel taşlarını oluşturacaktı.

Gaznelilere karşı verilen yaklaşık beş yıllık zorlu mücadeleden sonra nihai zafer elde edildi ve yeni bir başlangıç yapma fırsatı doğdu (Selçukluların devletlerini kurmadan önce yürüttükleri mücadeleye dair bk. Köymen, 2016, C. I, s. 43-336; Merçil, 2014, s. 116, 118, v.d.; Özgüdenli, 2017, s. 25-89; Peacock, 2020, s. 21-117). Selçuk Bey'in neslinden gelenler Horasan'da bağımsız bir şekilde hükmetme yetkisine sahip olmuşlardı ve kuracakları devletin temel felsefesini belirleyecek olanlar da kendileriydi. Elde edilen bu başarıya hızlıca uyum sağlayan Selçuklular topladıkları kurultayda birlik ve beraberliğin önemini vurgulayarak harekete geçtiler. Bu tarihten itibaren Selçuklu devlet telakkisi ve yönetim modeli daha belirginleşti. Her şeyden önce Selçuklu sultanları elde ettikleri bu hükmetme yetisinin Tanrı'dan geldiğine inanıyor ve bu kutsal vazifeyi daima hatırlarında tutarak vizyonlarının temel destekçisi hâline getiriyorlardı. “*Kut anlayışı*” (Hakkında bk. Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 29-50). Türklerin en eski yazıtlarından olan Orhun kitabelerinde görülen bir sistemdi ve önemini hiçbir zaman yitirmemişti. Göktürk kağanı kendisi için “*Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. Tanrı irade edip kutum olduğu için kağan oldum*” demektedir (Göksu, 2009, s. 189; Kafesoğlu, 2021, s. 239). Kitabelere kazınan bu ifadeler oldukça çarpıcıdır çünkü kağan, yönetme hakkının büyük bir topluluk içerisinde kendi atalarına verildiğini söylüyordu. Kağan, seçilmiş kişi olduğuna inanarak bunu en sarsılmaz belki de o an için üzerinde en az tartışılacak kavram olan Tanrı'ya dayandırıyor. Hadisenin Tanrı'yla bağdaştırılması hükmün sorgulanmaması anlamına geliyordu çünkü Tanrı iradesi şartsız kabulü gerektirirdi. Bu gelenek, Türk kültürü içinde asırlar boyunca aktarılacak varlığını korumuş ve Selçuklular devrinde de uygulanmaya devam etmiştir. Sultan Sencer'in Divân-ı İnşâ başkanı olan Müntecebüddîn Bedî' (Hakkında bk. Yazıcı, 2006, C. XXXII, s. 25) meşhur eseri *Atabetü'l-Ketebe*'de: “*dünya hükümdarlığının Allah tarafından Selçuklu sultanlarının yönetimine bırakıldığını*” ifade ediyordu (Ünal, “*Atabetü'l-Ketebe*”, s. 56). Bedî'ye göre Selçuklu sultanları Allah'ın yeryüzündeki gölgesiydiler (Ünal, “*Atabetü'l-Ketebe*”, s. 56). Benzer sözleri, bu anlayışı oldukça iyi bilen Nizâmü'l-mülk sarf etmekte ve *Siyasetnâme*'sinde (Eserin değerlendirmesine dair bk. Kafesoğlu, 1965, s. 231-256) Allah'ın her asırda halk arasından birisini seçip hükümdar yaptığını yazarak eserini sultan Melikşah'a takdim etmekteydi (Kesik, 2021a, s. 25; Nizâmü'l-mülk, 2020, s. 8). Saray şairi Muizzî, divanına Sultan Melikşah'ın *Allah'ın yeryüzündeki gölgesi* olduğuna dair beyitleri işlemekteydi (Gökmen, “*Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*”, s. 124). Melikşah için bu ifadeler şaşırtıcı değildi zira yönetme hakkının kendisine Tanrı tarafından verildiğini bilmekteydi ve cihangirlik davasını bu temele dayandırıyor. Antakya'yı ele geçirip ardından atını Akdeniz'in sularına doğru sürdüğünde yaratıcısına kendisine bahsettikleri için şükretmişti

(Azîmî, 1984, s. 354; Kafesoğlu, 2014, s. 111-112; Kesik, 2021b, s. 144-145; Urfalı Mateos, 2019, s. 172).

Kut inancına sahip olan Selçukluların devlet telakkilerindeki en önemli unsurlardan birisi de eski Türklerden gelen bir anlayış olan ülke topraklarına hanedan mensuplarını ortak etmeleriydi (Göksu, 2009, s. 191; Klausner, 2019, s. 25; Turan, 2014a, s. 107). Mutlak meşruluğun karşı savı olan bu anlayışı meydana çıkararak kaideler ülke üzerinde hanedan mensuplarına hak iddia etme yetkisini vermektedir. Eski bir miras olan mezkûr gelenek Selçukluların devlet yönetimini derinden etkilediği gibi tarihlerinin şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Selçuklular, devletin kuruluşunu temsil eden ve henüz Dandanakan'a müteakip toplanan kurultayda fethedilecek bölgelere çeşitli hanedan mensuplarını göndermişlerdi. (Ayan, 2020, s. 87-88; el-Yezdî, 2020, s. 51; Nişâbü'rî, 2018, s. 83; Râvendî, 1999, C. I, s. 102-103; Takkuş, 2020, s. 58; Turan, 2014a, s. 107). Tuğrul Bey devletin batı, Çağrı Bey ise doğu topraklarına hâkim olurken kurultayda hazır bulunan bazı hanedan üyeleri de çeşitli bölgelerin fethiyle vazifelendirildiler. Bu bölüşümün neticesinde Selçuklu topraklarının bazı yerlerinde Tuğrul diğer noktalarda ise Çağrı Bey adına hutbe okutulacaktı (Barthold, 2017, s. 322; Hüseyinî, 1943, s. 6; Peacock, 2020, s. 55; Piyadeoğlu, 2014, s. 108; Turan, 2014a, s. 107). Her ne kadar bu uygulama eski bir gelenek olsa da faydadan daha çok zarar getirdiği gerçeği toplumsal hafızada yer edinmişti. Bu geleneği tatbik eden devletler doğu-batı olarak ikiye bölünebilir ve tarihsel süreklilikleri sekteye uğrayabilirdi. Bu kötü tecrübeleri bildiğini düşündüğümüz ve mevcut siyasî şartları okuma yetisi güçlü olan Tuğrul Bey, geleneğin aksine farkı bir düşünceye sahipti. O, devletin istikbaline tesir edecek bu tehdidin farkına erken varmıştı ve belki de merkezîyetçi politika izlemeyi ilk günden itibaren düşünüyordu. Tuğrul Bey, kendi hâkimiyeti altındaki toprakların mutlak hâkimi olma fikrinden hiçbir zaman vazgeçmedi ve *merkezîyetçilik* adına çetin bir mücadele verdi (Göksu, 2009, s. 197. Turan, 2014a, s. 305).

Tuğrul Bey'in karşılaştığı en büyük tehditlerden birisi ele geçirdikleri topraklar üzerinde veya doğrudan Selçuklu tahtında hak iddia eden meliklerin isyanlarıydı. Bunlardan birisi Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim Yınal tarafından başlatılmış ve giderek tehlikeli hâle gelmişti (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 484; Piyadeoğlu, 2013, s. 134-135). Tuğrul Bey, Irak'ta Besâsîrî (Faaliyetleri hakkında bk. Merçil, 1992, C. V, s. 528-529; Özgüdenli, 2017, s. 104-110) meselesiyle uğraştığı esnada bu isyanın haberini almış ve süratle harekete geçmişti. İbrahim Yınal'ın yanında ise devlete her an isyan etme potansiyeli taşıyan² Türkmenler vardı. Bu isyan, gitgide Tuğrul Bey için tehlikeli bir hâle bürünüyordu zira hanedan mensubu olan İbrahim Yınal, isyanını eski geleneklerin sunduğu

² Türkmenlerin isyan etmek için kendi nazarlarında haklı sebepleri vardı. Onlar, devletin kuruluş aşamasında oldukça büyük hizmetlerde bulunmuşlardı. *Nizâmü'l-mülk*'ün de değindiği gibi hem hanedan ile yakınlıkları hem de devlet üzerindeki emekleri bilinen bir gerçektir. Türkmenler her ne kadar devletin kuruluşunda temel bir rol üstlenmiş olsalar da zamanla değişen politikalar onların merkezden uzaklaştırılmasına sebep olmuştu. Türkmenlerin bu duruma en büyük tepkisi ise; Irak, Suriye ve Anadolu gibi coğrafyalara gitmek, isyan etmek veya isyan eden meliklerin yanında bulunmaktır. (Göksu, 2009, s. 197-198; İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 388; Turan, 2014a, s. 306).

meşru zemine dayandırabiliyordu. Türklerin mevcut devlet anlayışı İbrahim Yınal'a doğal bir hükümdarlık hakkı tanıyordu.³ Kendisini en az Tuğrul Bey kadar tahtın sahibi görebilirdi ve bu yeterli bir gerekçeydi.⁴ İbrahim Yınal bu iddiası uğrunda iyi mücadele etti ancak istediğine ulaşamadı. Tuğrul Bey'e desteğe gelen Alp Arslan ve Çağrı Bey'in diğer evlatları ona engel oldu. Yınal'ın isyan girişimi esir düşüp yayının kirişiyile boğulmasıyla sonuçlandı (Hüseyinî, 1943, s. 14; İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 488-489; Peacock, 2020, s. 64; Piyadeoğlu, 2013, s. 137; Sevim, Merçil, 2014, s. 56-57). İsyanın daha büyük etkisi Tuğrul Bey'in kurmak istediği merkezîyetçi yeni yaklaşıma karşı ilk büyük baş kaldırı olmasıydı. Benzer bir isyan girişimi kısa süre sonra Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış tarafından başlatıldı. Kutalmış'ın sebepleri de Yınal ile paralellik göstermekteydi çünkü devlet gelenekleri benzer hakları ona da sunuyordu. Kutalmış için babası Arslan Yabgu'ya dayandırabildiği önemli tezler mevcuttu ve daha fazla beklemeyi istemiyordu.⁵ Tuğrul Bey'in ömrü Kutalmış isyanını bastırmaya yetmedi ancak halefi Alp Arslan, onu mağlup ederek tahtın yeni sahibi olacaktı. Devlet yönetimi üzerinde hanedan mensuplarına tanınan bu haktan kaynaklı başka isyanlar da örneklendirilebilir zira hâlihazırda hiçbir Selçuklu sultanı taht mücadelesi vermeden hükümdar olmamıştır (Turan, 2014a, s. 305). Melikşah, amcası Kavurd ile; onun oğlu Berkyyaruk, amcası Tutuş ve kardeşi Muhammed Tapar ile;⁶ Sultan Sencer ise yeğeni Mahmud ile mücadele etmişti (Köymen, 2016, C. II, s. 84-91, 181-203, v.d.; Tan, 2020, s. 314-323). Tuğrul Bey tarafından başlatılan devlet yönetimini merkezileştirme çabaları onun saltanat yıllarında belli bir başarıya ulaşmış ancak birçok kez test edilmişti. Esas dikkat çeken olgu ise Tuğrul Bey'in bu çabalarını sistematik hâle getiremediğidir ve mücadelenin kazananı asırlardır uygulanan gelenekler olmuştur. Selçuklu sultanları Türk devlet ananelerini yıkarak hükümdarlık anlayışını bu noktada değiştirememişlerdir (Turan, 2014a, s. 305).

Ülkeyi hanedanın ortaklığına tevdi eden anlayışın bir diğer olumsuz yansıması da Selçuklulara mensup çeşitli kişilerin farklı coğrafyalarda bağımsızlaşmasıydı. Kutalmış'ın evlatları, Selçuklular için yeni bir coğrafya olan Orta-Batı Anadolu sınırlarında bağımsız devletlerini kurdular. Yeni kurulan devlet, İsfahan'da bulunan Melikşah'ın merkezileşme

³ Kut verilmiş hükümdarların bu kutsal özelliği çocuklarına ve diğer hanedan üyelerine de geçerdi. (Göksu, 2009, s. 190).

⁴ Özgüdenli (2017, s. 120), Yınal'ın isyanını: "Oysa İbrahim Yınal, eski bir anane olan fetih hakkını istemekteydi. İbrahim Yınal'ın ısrarlı direnişi, kuşkusuz onun devlet içerisindeki yeni yapılanmayı eski ananeler ile bir türlü bağdaştıramamasından kaynaklanıyordu. Bundan da anlaşılmalıdır ki 1050 yılında İbrahim Yınal ile Sultan Tuğrul Bey arasında vuku bulan mücadele basit bir çarpışma değil, temelleri farklı esaslara dayanan zıt iki devlet ananesinin savaşı idi" şeklinde yorumlamaktadır.

⁵ Kutalmış, hükümdarlık hakkını kendisinde görmekteydi ve bunu babası Arslan Yabgu'ya dayandırıyor. Selçuklu Devleti kurulmadan evvel ailenin liderliğini uzun müddet Arslan Yabgu yürütmüş ancak sonrasında Gazneli Mahmud tarafından esir edilmiştir. Onun esaretinin ardından ailenin başına Tuğrul ve Çağrı Beyler geçmiş, Kutalmış da onların yanında bulunmuştu. Kutalmış'ın isyanına dair bk. (Kesik, 2015, s. 1-14).

⁶ Berkyyaruk ve Muhammed Tapar saltanatı ele geçirmek için büyük bir mücadele vermiş ve beş büyük savaş yapmışlardı. İkili arasındaki taht mücadelesi hakkında bk. (Özaydın, 1990, s. 12-37).

anlayışına zıt düştüğü için amca çocukları Kutalmışoğulları üzerine üç farklı ordu gönderdi (Anna Komnena, 1969, s. 205-208; Sarıcı, 2022, s. 48-55; Turan, 2014b, s. 114-117). Netice itibarıyla Melikşah istediğini elde edememişti ve Türkiye Selçukluları, bağımsızlıklarını korudular. Benzer şekilde Kirman ve Suriye içlerinde de bazen yarı bağımsız bazen de tam bağımsız hareket eden ve yine Selçuklu ailesinin çeşitli kollarına dayanan devletler kuruldu (Klausner, 2019, s. 26). Birbirinden farklı Selçuklu kollarının ortaya çıkması devlet yönetimindeki anlayışın neticesiydi ve Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah ile oğlu I. Kılıç Arslan, Büyük Selçuklulara karşı harekete geçtiklerinde davalarını dedeleri Arslan Yabgu'dan gelen haklara dayandırmaktaydılar (Sarıcı, 2022, s. 209-210). Büyük Selçuklu Devleti hükümdarlarının değiştirmeyi başaramadığı bu anlayış, karşılıklarına daim bir problem olarak çıkmaktaydı.

Selçukluların devlet yönetiminde hatunların da önemli roller üstlendiği görülmektedir. Bu durum Türk tarihi için normal bir hadisedir zira kadınlar yönetim kademesindeki önemlerini her zaman korumuşlardı (Kesik, 2021a, s. 46; Kuşcu, 2016, s. 176-177, v.d). Tuğrul Bey'in eşi olan Altuncan Hatun kocasının büyük güven duyduğu bir isimdi ve zor zamanlarında ordunun başına geçerek onun yardımına dahi koşmuştu.⁷ Bu gibi durumlar Nizâmü'l-mülk tarafından doğru bulunmamış ve *Siyasetnâme*'de üstü kapalı bir üslupla eleştirilmişti (Kesik, 2021a, s. 46-47; Nizâmü'l-mülk, 2020, s. 157). Kadınların yönetimdeki aktif rolü vezir tarafından eleştirilmiş olsa da Selçuklu tarihinin en meşhur kadınlarından olup Celâliye Hatun ya da Terken Hatun olarak bilinen kişi, kocası Melikşah'ın hükümdarlık yıllarında aktif bir role sahipti. Özellikle oğlu Mahmud'un veliaht belirlenmesi uğrunda ısrarları onu vezir Nizâmü'l-mülk ile de karşı karşıya getirmişti. Eşinin vefatından sonra oğlunu sultan yapabilmek adına önemli ve dikkat çekici bir mücadele veren Terken Hatun, Gazzâlî'nin aleyhteki fetvasına ya da en büyük rakibi Berkayaruk'un muhalefetine rağmen gücünü korumayı bildi. (Bezer, 2010, C. I, s. 235-243; İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 184; İbn Haldûn, 2020, C. V, s. 14; Kaçın, 2017, s. 114-125; Üçok, 2021, s. 179). Terken Hatun'un faaliyetleri Selçuklu yönetiminde kadınların rolüne verilebilecek en güzel örneklerdendir.

Selçuklu hükümdarları, atalarından gelen yönetim anlayışını belli noktalarda sürdürdüler ancak değişim onlar için de kaçınılmazdı. Hükmedilen topraklar büyüdükçe Selçuklular yeni gelenekler ve farklı kültürlerle karşılaşmaya başladılar. Bu yeniliklerin vücuda getirdiği şartlara uyum sağlayabilmek adına bölgesel mirastan faydalanmak gerekiyordu. Selçukoğulları, amme hukukuna bazı yenilikleri katarak mevcut şartlarla uyumlu teşkilat düzenine geçmeliydiler. İslâm dünyasının yeni fatihleri olarak bu dinin etrafında gelişen geleneğe sırtlarını dönemezlerdi. Selçuklular, İslâmî ideolojinin temel ilkelerine bağlı hareket etmeye özen göstereceklerdi. Diğer taraftan seleflerinin hatalarını tekrar edip benliklerini kaybetmek istemediler. Dolayısıyla Selçuklular, öz kültürleriyle de bağlarını güçlü tutarak devlet sistemlerini bu eksende inşa ettiler (Klausner, 2019, s. 21).

⁷ Altuncan Hatun'un vefatı Tuğrul Bey'i büyük bir üzüntüye sürüklemişti (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 31; Kaçın, 2017 s. 144-148).

Kendi geleneklerini sürdürdükleri gibi içinde buldukları coğrafyanın geçmişten gelen tecrübelerini kesinlikle göz ardı etmediler ve çoklu kültürleri başarı ile sentezleyebildiler. Bu başarının neticesinde de eski kurumlar yeni bir mana kazandığı gibi Selçukluların da gücü her geçen gün arttı (Lambton, 1968, C. V, p. 203).

Selçukluların yönetim sahaları, içerisinde bulunan Türk, eski İran ve İslâm kültürleri çeşitli yönetim anlayışlarını sunuyordu. Selçuklular Türk olmaları hasebiyle öz kültürlerine hâkimdiler ancak diğer iki unsurun mensuplarıyla da sıkı münasebetler geliştirmekteydiler. Üç farklı kültürün yansımalarını sunan kaynaklar üzerinden bir okuma yapıldığında çeşitli devlet anlayışlarının ortak noktalarını bulmak mümkün olabilir. Meşhur İslâm âlimi Mâverdi⁸ göre hükümdar Allah'ın kendi arzında ve beldelerinde siyaset yapma imkânı tanıdığı ve yaratılmışları emanet ettiği kişiydi (Mâverdi, 2019, s. 62). İran kökenli İbnü'l-Mukaffa'ya⁹ göre ise hükümdar, “iyi adam seçen, tam yetkiye sahip, sıkı denetim kurabilen ve -gerektiğinde- sert ceza verebilme” niteliklerini şahsında birleştirdi (İbnü'l-Mukaffa, 2018, 25). Türk âlim Yusuf Has Hacib¹⁰ ise *Kutadgu Bilig*'inde hükümdarı adil ve kanun sahibi, koruyucu, emîn kişi olarak tarif ediyordu (Yusuf Has Hacib, 2006, s. 931. Eserin değerlendirmesi için ayrıca bk. Kafesoğlu, 1970). Üç farklı kültürden işaretler sunan bu kaynakların ifadelerine dikkat edildiğinde izah ettikleri hükümdar tiplemesinde ve buna bağlı olarak da devlet anlayışında ortak noktaların olduğu dikkat çekecektir. Büyük Selçuklu Devleti, bu kaynakların temsil ettiği kültürlerin ortasında kurulmuş ve hepsinin mirasından faydalanmıştır.¹¹ Onlar bozkırın siyasî, sosyo-kültürel geleneklerini İslâm ve İran kültürlerinden aldıkları bazı yöntemlerle bağdaştırarak kendilerine has bir sistemi inşa edebilmişlerdir. Kafesoğlu'nun (2021, s. 339) da ifade ettiği gibi; Selçuklular tam manasıyla İslâmi bir devlet olmamakla beraber kendilerinden önceki Türk devletlerinden de ayrılmışlardır. Bu vasıfları kendisinde cemedden Selçukluların başarısı ve arkalarında bıraktıkları miras, mevzu bahis olan sentez ile yakından ilişkilidir.

Selçuklu idari sisteminde başlayan değişime dair yöneticilerin unvanları üzerinden bir okuma yapmak mümkün olabilir. Devlet kurmadan önce Selçukluların lideri olan Selçuk “*bey, sûbaşı*”, Arslan ise “*yabgu*” (Bu unvanın tarihsel sürecine dair bk. Donuk, 1983, s. 71-78) unvanlarını kullanmıştır. Liderlerine yardımcı olma vazifesini üstlenen çeşitli hanedan üyelerinin de “*Yınal*¹², *Yınanç*” gibi unvanlara sahip oldukları bilinmektedir. İlerleyen süreçte, bilhassa devletin gücünü artırıp geniş bir sahaya hükmetmesiyle birlikte ortaya çıkan değişimi takip etmek mümkün olacaktır. Bu değişimin ilk yansımalarını Tuğrul Bey

⁸ Selçuklularla çağdaş bir isim olan Şâfiî fıkıh âlimi. 1058 yılında vefat eden Mâverdi, Abbâsî halifesi tarafından Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmiştir. Hayatına dair bk. (Kallek, 2003, C. XXVIII, s. 180-186).

⁹ Devrinin meşhur mütercim, edip ve kâtiblerindendir. Hakkında bk. (Durmuş, 2000, C. XXI, s. 130-134.)

¹⁰ Türk düşünce tarihinin en önemli isimlerindendir. Karahanlılar devrinde yaşayan müellifin hayatı ve eseri için bk. (Arat, t.y., C. VI, s. 1038-1047).

¹¹ Sultan Sencer'in çağdaşı Bedî “*kendi seleflerimiz İslam sultanlarından, duyulan ve bilinen eserlerinden feyz alıp miraslarını elde ettik*” diyerek bu benimseyişi dile getirmektedir. (Ünal, “Atabetü'l-Ketebe”, s. 64).

¹² Yınal unvanı, Oğuz Yabgu Devleti'nin ileri gelenleri tarafından kullanılmaktaydı. (Sümer, 1999, C. II, s. 582).

zamanında görebiliriz. Bağdad'daki problemlere müdahale eden, halifeyi önce Büveyhî ardından da Arslan Besâsîrî tehdidinden kurtaran Tuğrul Bey, yeni bir unvana sahip olarak “*Doğunun ve Batının Sultanı*” şeklinde taltif edilmişti (Hüseynî, 1943, s. 13; İbnü'l-Cevzî, 1992-1995, C. XVI, s. 20; İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 481; Sevim, Merçil, 2014, s. 55).¹³ Sünnî İslâm dünyasının en önemli ismi olan halife dünyevi işleri Tuğrul Bey'e bıraktığı gibi onu artık iki cihetin *sultanı* ilan ediyordu. Bu hadise taşıdığı siyasi önemin dışında Tuğrul Bey'in seleflerinden farklılaştığını da göstermektedir. O, her ne kadar aynı kişi olsa da artık dedesi gibi *bey* veya *amcası* gibi *yabgu* değil bizzat İslâm halifesi tarafından meşrulaştırılmış bir *sultan*dı (Hitti, 2011, s. 647; Özgüdenli, 2017, s. 105). Bu durum, 1040 öncesinde yalnızca emrindeki Türkmenlerin lideri olan Tuğrul Bey'in artık daha evrensel bir niteliğe sahip olduğunun göstergesiydi. Devlet ve hükümdar telakkilerindeki değişimi simgeleyen unvanlar silsilesi bundan sonra da devam edecekti. Alp Arslan için kullanılanlardan yalnızca bir tanesi *Sultanü'l-âlem* idi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 79). Sultan Sencer'in birçok lakabından birisi ise *es-Sultanu'l-A'zam Muizzeddin* olarak kaynaklara yansımıştır (İbn Hallikân, 1977, C. II, s. 427. Selçuklu sultanlarının unvanlarına dair ayrıca bk. Merçil, 2007, s. 30-34). Bu unvanlar devletin yönetme sahasını genişlettiğini gösterdiği gibi Selçuklu hâkimlerini yani onlar nezdinde devleti başka bir konuma yükseltmekteydi. Selçukluların atası Selçuk Bey ile son hükümdar Sencer'in unvanları arasındaki fark belirgindir.

Selçukluların yönetim anlayışındaki değişimlerin izleri sürüldüğünde Kadı Said'in Tuğrul Bey'e gönderdiği arzuhâlin etkisi yorumlanabilir. 1038 yılında Nîşâbûr'u Selçuklulara karşı koruyamayacaklarını anlayan şehir halkı kendi ileri gelenlerinden Kadı Said'e başvurarak tavsiye istemişlerdi. Mevcut şartlar altında durum değerlendirmesi yapan Kadı Said ise teslim olmanın en uygun seçenek olduğunu belirtmiştir. Kadı Said, teslimiyeti onaylarken şehre gelen Selçuklu elçisinden bazı isteklerde bulunur ve yeni efendilerin bazı kötü adetlerini değiştirmelerini ister (Beyhâkî, 2019, s. 516-517). Bu isteklerin Selçuklular nezdinde kabul gördüğü anlaşılmaktadır çünkü İbrahim Yınal ve sonrasında kadı ile bizzat görüşen Tuğrul Bey tavsiyeleri dikkate alacağını belirtmiştir (Beyhâkî, 2019, s. 519-520). Onun tavrı yeni bir sisteme geçişin, devlet olma yolundaki zihniyetin ilk işaretlerindendi. Tuğrul Bey, bölgenin yorgun halkına devlet nizamı vaat etmekteydi ve bu, coğrafyanın tam olarak ihtiyaç duyduğu şeydi. Dandanakan sonrasında tekrar Nîşâbûr'a geldiğinde ise *ayyâr*¹⁴ tehdidini ortadan kaldırarak vaat ettiği nizamın bir vechini göstermişti (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 369). Tuğrul Bey, Nîşâbûr'a ilk geldiğinde onun -kıyafet ve hareketlerinin- sadeliğini, Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud'un ihtişamı ile kıyaslayıp yeni efendilerine içten içe gülen şehrin ileri gelenleri çok geçmeden bu fikirlerini değiştirmiş olmalıydılar (Beyhâkî, 2019, s. 518). Çünkü bu tarihten yaklaşık iki yıl sonra gösterişli efendileri Mesud'un büyük ordusu yenilmiş ve aradan geçen 15 yılın sonrasında

¹³ Sultan Tuğrul Bey daha önce de Nîşâbûr'da hutbeyi *es-Sultanü'l-muazzam* unvanıyla kendi adına okutmuştu. (Ebü'l-Fidâ, 2020, C. I, s. 517; Hitti, 2011, s. 647; Hüseynî, 1943, s. 7; İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 367; Kesik, 2021a, s. 31).

¹⁴ Ortaçağ İslâm dünyasında toplum düzenini bozan zümrelerdir. Detaylı bir okuma için bk. (Pirlanta, 2020).

da yeni efendilerinin kudreti belki de o an hiçbirinin tahmin etmediği seviyeye yani binlerce kilometrekarelik alanı yönetir hâle gelmişti. Nîşâbûr'a geleneksel kıyafetleri, omzunda taşıdığı yay ve oku olduğu hâlde giren Tuğrul Bey, hiçbir zaman unutmadığı Türk telakkilerini hatırlatırcasına hareket ettiği gibi şehrin ulemasına karşı da son derece hürmetkar davranarak herkese karşı ne kadar kapsayıcı olduğunu gösteriyordu.¹⁵ Selçukluların devletleşme sürecindeki faaliyetleri takip edildiğinde erken devir Selçuklu bürokrasisinin mensuplarından Nâsır-ı Hüsrev'in kaydı da önemli bir yere sahip olur. 1046 yılında Nîşâbûr'da yapılan bir medreseden bahseden müellif, erken sayılabilecek bir dönemde devletin kurumsal olarak faal olduğuna işaret eder (Lambton, 1968, C. V, p. 215; Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 18). Bu gibi örnekler, başlayan bir değişime işaret etmekteyse de bu değişim belli bir süreç içerisinde gelişmiştir. Buna karşılık Tuğrul Bey, otoritesini pekiştirme konusunda hızlı hareket etmekte ve devlet olmanın gerekliliklerini yerine getirme kararlılığını sürdürmekteydi. Bundan dolayı Barthold'un iddia ettiğine oranla değişimin hızı daha istikrarlı ilerliyordu (Barthold, 2017, s. 321).

Selçuklu devlet telakkisinde hükümdar, ülkenin en yetkili yöneticisi olma konumunu sürdürdü. Hutbe onun adına okunduğu gibi para bastırma yetkisi de kendisinin kontrolündeydi. Bununla birlikte vezaret makamı ve çeşitli divanlar Selçuklular için yeni bir yönetim modelinin taşıyıcı unsurları olacaktı. Vezirlik sistemi (Selçuklularda vezirlik sistemine dair bir okuma için bk. Taneri, 1967, s. 75-186) Selçuklulara, İslâmî gelenekten kalan bir mirastı ve bu kurum Sâsâni tesiri ile Abbâsilere geçmişti. Abbâsî yönetimi içerisinde gelişimini sürdüren vezirlik, onlar vasıtasıyla İslâm dünyasına yayılmıştı (Merçil, 2015, s. 23; Zaman, "Wazîr", C. XI, s. 185). Sultanın mutlak vekili konumunda olan vezirler, bürokrasinin her adımında aktif görev aldılar. Selçukluların yönetim anlayışının vazgeçilmez unsuru olan bu kurum, Amîdü'l-mülk Kündürî¹⁶ ve Nizâmü'l-mülk gibi isimleri bünyesinde barındırdı. Adı geçen bu vezirler Selçuklu tarihi için belirleyici role sahip olacaklardı. Büyüyen devletin genişleyen sorumlulukları çeşitli divanların kurulmasına sebebiyet verdi. Artan ihtiyaçlar yeni beklentileri ortaya çıkarmaktaydı ve kadim kurultayla benzerlikleri olan divan sistemi aktif bir biçimde kullanıldı. Dîvân-ı A'lâ, Dîvânü'l-İnşâ, Dîvân-ı İstifâ gibi yapılar bu sistemin paydaşları arasında yer almaktaydı. Abbâsî ve Gazneli etkisiyle oluşturulan dîvânlar, genişleyen ülke topraklarındaki merkez ve taşra bölgelerinin yönetilmesini kolaylaştırdı (Merçil, 2015, s. 195-196).

Selçukluların yönetime gelmesiyle beraber değişime uğrayan kurumlardan bir tanesi de halifelikti. Selçuklularla ilişkileri çeşitli yönleriyle ele alınabilecek halifelik kurumu, bu devirde yeniden canlılık kazanacaktı. Büveyhiler ile istikrarsız ve çoğu zaman problemlili

¹⁵ Kadı Sâid'e karşı saygılı bir tavır sergileyen Tuğrul Bey'in Baba Tâhir'e de benzer bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Hemedan yakınlarında konuştuğu Baba Tâhir adlı derviş ona; adil ve muhsin olmasını tavsiye etmiş Tuğrul Bey ise büyük bir hürmetle nasihatleri dinleyerek bunları uygulayacağını söylemişti. (Râvendî, 1999, C. I, s. 97).

¹⁶ Tuğrul Bey devrinin meşhur veziridir. Halefi Alp Arslan devrinde de bir süre bu görevini sürdürmüş ancak yine onun tarafından öldürülmüştür (İbn Hallikân, 1977, C. V, s. 138-143; Özeydin, 2002, C. XXVI, s. 554-555).

süren ilişkiler (Büveyhîlerle yaşanan problemlere dair bk. Batır, 2023, s. 65-71, v.d.) sonrasında Fâtımî destekli Arslan Besâsîrî tehdidi, Abbâsî halifelerine zor günler yaşatmaktaydı (Sümer, 1986, s. 101-113; Takkuş, 2020, s. 76-78, v.d.). Besâsîrî tarafından yakalanıp sürgün edilecek kadar zor duruma düşen halifeler için ilk umut ışığı, coğrafyanın yeni fatihi olan Tuğrul Bey'di (Hitti, 2011, s. 647-648; Sevim & Merçil, 2014, s. 57-58). Yardıma gelen Selçuklular vesilesiyle halife ilk olarak Şîî Büveyhîlerden kurtarıldı. Mısır'daki karşıt halifeden destek alan Besâsîrî tehdidi de yine Selçuklu müdahalesiyle sonlandırıldı. Halifeler o günden sonra daha rahat hareket edebildiler ve devlet tarafından temin edilen iyi bir gelire sahip oldular. Halifeler, zaman içerisinde eski durumlarına kıyasla daha da güçlendiler ve aktif siyaset izleyebilme gayretlerini sürdürdüler (Cahen, 1969, s. 146). Halifelik kurumunun yeniden rahata çıkmasını sağlayan güç ise Selçukluların devlet yönetimindeki anlayışı. İslâm'ı kabul eden Selçuklu sultanları yönetimlerine dinî bir hüviyet de kazandırdılar ve halifelere karşı belirgin bir saygı ile yaklaştılar. Kaynaklarda Tuğrul Bey'in halifeye karşı olan ve günümüz okuyucusuna abartılı gelebilecek hürmet hareketlerini görmek mümkündür (Cahen, 1969, s. 146; İbnü'l-Cevzî, 1992-1995, C. XVI, s. 20-21; İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 480-481). Selçuklu Devleti'nin yöneticileri, halifelerden kendi meşrulukları için de istifade ettiler. Özellikle Irak gibi yeni coğrafyalara yabancı olan Selçuklu sultanları, bölgede kabul görebilmek ve idare kabiliyetlerini güçlendirebilmek için halifenin temin edeceği olanaklardan faydalandılar (Klausner, 2019, s. 49; Nişâbü'rî, 2018, s. 83). Halifeler düzenledikleri gösterişli törenlerde Selçuklu sultanlarının meşruluğunu onaylıyorlardı ve zaman içerisinde Bağdad'da okutulacak hutbe, Selçuklu saltanatına oturacak kişiler için belirleyici bir öneme sahip olacaktı (Hutbenin hâkimiyet sembolü oluşuna dair bk. Çaycı, 2008, s. 52-57; Kesik, 2021a, 30). Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmud'un adına hutbe okutabilmek için halifeyle sıkı bir pazarlığa girişmişti (Özaydın, 2001, s. 16-17).

Selçuklu devlet anlayışının daha İslâmî bir tutum almasının yansımalarından birisi de medreseler üzerinde oldu. Selçuklu devleti kurulmadan önce de İslâm dünyasında medreseler bulunuyor ve faal bir eğitim yürütüyorlardı (Medreselere dair bk. Pedersen, Makdisi, t.y., C. V, s. 1123-1134; Zeydân, 2019, C. II, s. 175-183) lakin büyük değişim Selçuklular ile başladı. Medrese konusunda her ne kadar akla ilk olarak Nizâmü'l-mülk'ün adı gelse de burada asıl odaklanılması gereken Selçuklu hükümdarlarının ortaya koyduğu yaklaşımdı. Tuğrul Bey'in medrese eğitimi görmediğini biliyoruz ancak bu noktada daha önemli olan onu 1046 yılında yani devletini kurduktan yalnız altı yıl sonra medrese inşasına sevk eden anlayışın ne olduğu sorusuydu. İslâmî niteliklerini artıran Selçuklu Devleti daha ilk günlerden itibaren bu kültürün olgularını benimsemeye başlamış ve tatbik eder hâle gelmişti. Tuğrul Bey'in önceliği kendi kültürel nitelikleri değil devletin hâkimi olarak halkı için gerekenleri yapmaktı. Benzer bir tutumu sergileyen Alp Arslan da yolda gördüğü ilim talepkârı fakirlerin hâminden etkilenererek Nizâmiye Medreselerinin kuruluş emrini vermişti (Kazvinî, 2013, s. 357-358; Ocak, 2022, s. 122-123; Piyadeoğlu, 2018, s. 132-133). Kazvinî'nin nakline göre (2013, s. 357-358) medrese kurma fikri vezir Nizâmü'l-mülk'ten gelse de gerçekleşecek eylemlerin asıl dayanağı sultan olacaktı. Kurulan medreseler Selçuklu

Devleti'nin kurumsallaşmasının da önemli örneklerindendi ve Nîşâbûr'dan başka Merv, Bağdad, İsfahan, Hemedan, Musul, Belh ve Herat gibi birçok şehirde inşa edilmişlerdi (Köymen, 2016, C. III, s. 358; Lambton, 1968, p. 215-216). Devlet tarafından desteklenen medreseler ilim ve bürokrasi hiyerarşisine dâhil olacak kişilerin yetişecekleri birer kurum olarak teşkilatlandılar (Klausner, 2019, s. 21). Selçuklu sultanları, medrese kurumu vasıtasıyla devletlerinin ihtiyaç duyduğu yetişmiş, eğitilmiş insan ihtiyacını karşıladılar. Devlet yönetimindeki anlayış neticesinde gelişen medreselerde yetişen Gazzâlî¹⁷ ve onun gibi niceleri daha sonrasında hizmet vererek başka isimlerin eğitilmesine vesile olacaklardı. Selçukluların yönetim anlayışlarındaki bir diğer unsur olan “*Sünnî inancın desteklenmesi*” olgusu da medreseler aracılığıyla gerçekleştirilebildi (Klausner, 2019, s. 22). Selçukluların yönetim perspektiflerinin merkez unsurlarından biri olan Sünnî inancın güçlendirilmesi (Selçuklular döneminde Şî-Sünnî ilişkilerine dair bk. Kara, 2007, s. 215-228) – özellikle Fâtımî ve Bâtınî tehditlerine karşı- (Bâtınî faaliyetlerine dair bk. Halm, 2020; Lewis, 1995. Selçukluların, Fâtımîlere karşı olan siyasî mücadelelerine dair bk. Çelik, 2018, s. 321-334) buralarda yetişen ulemâ ve ürettikleri bilgi-birikim sayesinde mümkün olabildi.

Sultan Alp Arslan'ın yolculuğu esnasında bir sokak kenarında beklerken gördüğü ve ilim talep eden fakirler olduğunu öğrendiği kişilerden etkilenerek medreseleri kurdurmaya karar vermesi devlet telakkisindeki *halk* anlayışını betimlemektedir. Alp Arslan'ın bu fiilinin arkasında çeşitli sebepler aramak mümkün olsa da halkının ihtiyaçlarını göz ardı etmiyor oluşu dikkatten kaçırılmamalıdır. Alp Arslan, bu insanların hâlerinden etkilenerek cömertlik elini onlara uzatır ve devletin başı olan hükümdarın bu tutumu halka olan teveccühün güzel bir örneğidir. Selçuklu devlet modeli Cahen'in tabir ettiği gibi bir diktatörlük yönetimi olarak nitelendirilemez (Cahen, 1969, s. 53). Bunu anlayabilmek adına Selçuklu bürokrasisine mensup olup Sultan Sencer'in yakınında vazifesini ifa etme fırsatı yakalayan Bedî'nin tanımlamalarına dikkat etmek gerekir. Bedî, kâtib olarak kaleme aldığı resmî yazışmalarında halkın memnun edilmesinin birincil vazife olduğunu kaydetmektedir. Sultanların vazifelerinin Allah'ı memnun etmek olduğunu söylerken bunun da ancak Allah'ın kendilerine emaneti olan halkla iyi geçinerek olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca kaleme aldığı fermanların ekseriyetinde halkın hayrını ve iyiliğini düşünmenin birincil öncelik olduğunu ifade eder (Ünal, “Atabetü'l-Ketebe”, s. 79). Bedî bir kâtib olarak burada kendi fikirlerini değil mensubu bulunduğu devletin nazariyesini bizlere sunar ve görüldüğü üzere Selçuklu yönetim anlayışında *halk* unsuru oldukça önemli hatta birinci sıradadır. Selçuklu hükümdarları için halk zulmedilecek yahut hakkı gasp edilecek kişiler değil bizatihi Allah'ın emanetidir. Muahhar bir isim olan Kazvînî ise İslâm devletlerinin birçok noksanını sayarken Selçukluların bütün kötülüklerden arınmış olup halka şefkat ile yaklaşmakla muttasıf olduklarını dile getirir (Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, 2018, s. 341; Turan, 2010, s. 191). Bu kayıtlar dışında verilebilecek başka örnekler de

¹⁷ Oluşturduğu ekolle İslâm dünyası üzerinde büyük etkiler bırakmış olan Gazzâlî, Selçuklulardan himaye görmüş ve Nizâmiye Medresesi'nde görev yapmıştır. Biyografisine dair detaylı bir okuma için bk. (Ormsby, 2019).

bulunur zira Gazzâlî de Sultan Sencer ile mektuplaşmaları esnasında adaletine inandığı hükümdara, babası Melikşah'ın müslim ve gayri-müslim tebaalarına karşı nasıl iyi davrandığını anlatır (Gazzâlî, 2017, s. 21). Bu ve daha da çoğaltılabilecek nice örnekler Selçuklular, “savaş ve yayılmacılık için tertiplenmiş askeri rejim” olarak tanımlayan görüşlerden ayrı bir yere koyar (Klausner, 2019, s. 31). Selçuklu devlet yönetiminde askerî unsurların önemi hâlihazırda bilinmektedir ve onların başarısında ordu gücünün etkileri son derece önemli paya sahiptir.¹⁸ Bununla beraber askerî niteliklerin devletin tek kimliği gibi algılanması hatalı bir yaklaşım olacaktır. Selçuklu yönetim modelinde sosyal devlet mefhumu önemli bir yere sahiptir ve bunu örneklendirdiğimiz fermanlarda yahut kurulan medreseler üzerinden okumak pekâlâ mümkündür. Selçuklu sultanları, medreseleri inşa etmekle kalmayarak buralarda bulunan muallim ve talebelere de geniş imkanlar sunmuşlardır (Köymen, 2016, C. III, s. 362-363; Turan, 2010, s. 190). Devrin önemli âlimleri rahat ders verip işlerini iyi koşullarda icra edebilsinler diye onların adına medreseler kurulurdu. Nîşâbü'r'daki Nizâmiye Medresesi, orada 20 yıl boyunca müderrislik yapacak olan İmamü'l-Harameyn Cüveynî için kurulmuş ve onun ders halkasına katılmak isteyen öğrencilere kapılarını açmıştı (İbn Hallikân, 1977, C. III, s. 168). Bir âlim için vakıf gelirleri olan tam kapasiteli bir yüksek öğretim kurumu açmak, Ortaçağ şartları altında sık rastlanabilecek bir durum değildi. Hülâsa, Selçuklu sultanları devletlerini yönetirken kendilerini halklarının bir nevi babası, atası olarak görüyor ve buna göre davranma kararlılığını gösteriyorlardı. Eski Türklerden beri var olan bu inanç *Siyasetnâme*'de (s. 107): “Sultan Melikşah cihan ailesinin babasıdır. Bu sebeple onun babalık şefkati de o nisbette geniş olmalıdır” sözleriyle ifade edilir (Turan, 2010, s. 120). Bu anlayışın bir yansıması han-ı yağma gibi uygulamalarda görülür ve sultanlar, halka karşı cömertliklerini yansıtır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 417; Kesik, 2021a, s. 436-437; Turan, 2010, s. 121). Bu gibi örneklerin hepsi Selçuklu devlet anlayışının sosyal yönünü ve halka teveccühünü göstermesi açısından kıymetlidir.

İtaat Olgusu

Devlet, hukukî emretme yetkisine sahip ve bu emirleri de gerçekleştirme gücü olan sosyal bir sistemdir. Bahsedilen bu emir hakkının meşruluğu ve devlet nizamının sorunsuz işleyişi için halkın itaat etmesi gerekir. İtaatin eksikliğinin olduğu noktalarda ise devlet işleyişi sarsılır ve problemler ortaya çıkar (Kafesoğlu, 2021, s. 238). Bu sebepten Selçukluların sahip oldukları devlet anlayışını yorumlarken itaat kavramı üzerine de odaklanmak gerekir. Alman sosyolog Max Weber'e (ö. 1920) göre (2017, s. 7.) her egemenlik formu bir itaate işaret etmektedir. Onun geleneksel yönetim teorisiyle paralellik gösteren Selçuklu yönetim anlayışına göre itaat; geleneksel statüler bağlamında başa geçen yöneticilere karşı gösterilirdi (Weber, 2017, s. 12, 29). Selçukluların ortaya koyduğu devlet anlayışında yöneten ve yönetilenler bir ortaklığın üyesi değillerdi. Yani aralarında

¹⁸ Türk milletinin askerî özellikleri tarihin her döneminde dikkat çekici bir yere sahip olmuştur. IX. asır müelliflerinden Cahiz'in *Fezâilü'l-Etrak* adlı eserindeki değerlendirmeleri bu görüşümüze dair iyi bir okuma sunmaktadır (Cahiz, 2017, s. 99-102).

yoldaşlık bağı yoktu ve hükümdar-tebaa ilişkisine sahiptiler (Weber, 2017, s. 29). İşte aradaki bu bağ da itaati gerekli ve etkili bir role sürüklemektedir.

Tebaanın itaati halk nezdinde, ideal hükümdarı tasvir eden bazı âmillerle şartlandırılmıştır. Hükümdar olacak kişinin öncelikle zafer kazanmış ve Allah tarafından yönetme hakkı verilmiş kişi olması gerekliydi. Ayrıca İslâm'ın sınırları dâhilinde refahı sağlayabilmek de önemli bir kriterdi (Barthold, 2022, s. 57). Selçuklu sultanları bu ilk iki şartı kazandıkları zaferler ve sahip oldukları kut anlayışı ile sağlayabiliyorlardı. İslâm dünyası içindeki meşruluklarının teminatı ise halifelerin sunduğu onaydı. Zikredilen hususlar itaatın ilk aşaması için gerekliydi ancak bunlar da tek başına yeterli değildi. Halkın itaati ve devletin uzun ömürlülüğü için gereken hükümdar modeli daha fazlasına sahip olmalıydı. Türk zihin dünyasına dair kıymetli bilgileri aktaran Kutadgu Bilig, halk ve hükümdarın karşılıklı sorumluluklarını şu beyitlerle açıklamaktaydı.

*Halkının senin üstünde üç hakkı vardır / Bu hakları öde ve onları zorluğa düşürme
Bunlardan biri memleketinde gümüş temiz kalsın / Onun ayarını koru ey bilgisi bol
İkinci halkı adil kanunlarla idare et / Birinin diğerine baskı kurmasına meydan verme onları
koru*

*Üçüncüsü bütün yolları emin tut / Yol kesici ve haydutları ortadan kaldır
Böylece halkın hakkı ödendikten sonra / sen de onlardan kendi hakkını isteyebilirsin
Halkın üzerinde senin üç hakkın var / Bunu onlardan istemelisin iyice dinle
Biri halk senin emirlerine hürmet etmeli / Bu emir ne olursa olsun hemen yerine getirmeli
İkincisi hazine hakkını gözetmeli / Bunu vaktinde ödemelidir*

Üçüncüsü senin dostuna dost / Düşmanına düşman olmalıdır. (Yusuf Has Hacib, 2006, s. 931).

Bu beyitler Türklerin zihin dünyasındaki halk-hükümdar ilişkisini betimlemesi açısından değerlidir ve karşılıklı beklentilere dair derinlik sunar. Yusuf Has Hacib'e göre bu şartların sağlanması halka huzur, hükümdara itaati temin eder. İtaatın şartı iyi bir hükümdar olmaktır ve esere göre vazifesini ilk yapması gereken yine odur. Hükümdar, kendi görevlerini tamamladıktan sonra halkından beklenti duyabilir. Hükümdarın azizliği, affediciliği ve adil olmasına dair benzer bir anlatımı *Kabusnâme* müellifi Keykâvûs da sergiler (Keykâvûs, 2007, s. 224). Çağının önde gelen İslâm âlimlerinden Mâverdî için de itaat edilecek hükümdarın özellikleri benzer şekildedir ve adalet, ihsan, düzen gibi kavramlar vurgulanır. Mâverdî, bunları sağlamayan hükümdara halkın zorla itaat edeceğini belirtir ve bu mecburiyet, sistemin çok geçmeden problem yaşayacağına işaret eder (Mâverdî, 2019, s. 92). Her biri Selçuklularla çağdaş olan bu müelliflerin sundukları hükümdar modeli, itaate önemli sıfatlar üzerinden yaklaşmaktadır.

Bu müelliflerin eserlerinde adalet sık vurgulanan bir unsurdur ve tebaa adil hükümdara itaat eder. Sultan Melikşah'ın tebaasından bir kimseye ait küçük miktarda malı gasp eden gulamına karşı tavrı kısastır. Melikşah, gulamını haklı bulmaz ya da küçük gözükebilecek bu hadisenin üstünü örtmeyi tercih etmez. Adalet o anda ve kalabalığın huzurunda gerçekleşir ve gulam cezalandırılır (Hüseynî, 1943, s. 50-51). Benzer bir örnek Alp Arslan'a dair de anlatılır ve halktan bir kadının eteğini gasp eden askerin cezası idamdır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 80). İhsan ve azamet gibi unsurlar da halkın gönlünü ve hâliyle

itaatini sağlayacak diğer şartlar arasında sıralanmaktadır. Medreselerin kuruluş hikayesinde ihsanını gösteren Alp Arslan'a dair benzer hikayeler vardır ve onun el-Harrâin fakirlerinin durumu karşısındaki tavrı, İbnü'l-Esîr'in kalemine yansımıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 79; Kesik, 2014, s. 46). Ramazan ayında dağıttığı 15.000 dinar ve ülkesindeki fakirleri kayıt altına aldirıp onlara yardım etmesi yine Alp Arslan'ın ihsanını gösteren örneklerdendir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 79; Piyadeoğlu, 2019, s. 231-232). Selçuklu sultanları birçok defa vergi affında bulunarak halkın ahvaline kolaylık tanımışlardır.¹⁹ Hükümdar kelimesi, sahip olduğu mana itibariyle hükmetme yetkisine sahiptir ancak az önce verilen örnekler bu yetkinin keyfi değil aksine halkın menfaatleri doğrultusunda kullanıldığını gözler önüne serer. Selçuklu yönetim anlayışı halkının tahammül sınırlarını zorlamayı bir tercih olarak görmez ve bu fikirden uzak durur (Lambton, 1968, p. 211). Bu iyi sıfatların yansımaları ise beraberinde itaati getirmektedir ve yöneticinin en çok arzulanacağı unsurlardan birisi de budur.

Selçuklular Horasan'a ilk geldiklerinde gerçekçiliği tartışılabilir bir itaati Gazneli Mesud'a sunmuşlardı. Onlar gönderdikleri haberlerde gerekli hizmetleri yerine getirmeye hazır askerler olduklarını Sultan Mesud'a bildirmekteydiler (Beyhâkî, 2019, s. 435; Göksu, 2021, s. 58; İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 364; Nüveyrî, 2004, C. XXVI, s. 157). Mesud ise onların bu sözlerine karşılık savaşmayı tercih etti ve mağlup oldu. Râvendî'nin ifadesine göre ailenin büyüğü Arslan Yabgu, o esnada esarette olmasına rağmen yeğenlerine haber göndererek Gaznelilerin gulam kökenli olduğunu söylüyor ve onlara itaat edilmemesini, savaşın sürdürülmesini tavsiye ediyordu (Râvendî, 1999, C. I, s. 90). Bu da Selçukluların mevcut Gazneli yönetimini meşru görmeyişinin bir işaretçiydi. Zamanında bunu bizzat tecrübe eden Selçuklular için yönetimlerinin meşruluğu daha önemli bir hâl geliyordu. Bu meşruluğun sağlanabilmesi için tebaanın itaati gerekliydi ve bunun önemli vasıtalarından birisi hükmedilen topraklarda vazifelendirilmiş devlet adamlarıydı. Selçuklulardan asırlar önce eserini kaleme alan İbnü'l-Mukaffa', itaatin vezirler ve diğer devlet adamları vasıtasıyla sağlanabileceğini ifade etmişti (İbnü'l-Mukaffa', 2018, s. 26). Benzer cümleler Bedî'nin kalemine de yansyacaktı ve o: "*Hükümdarın adalet ve insafî iş bilen, iyi huylu ve inançlı valiler aracılığıyla sağlanır*" sözleriyle durumu açıklamaktaydı (Ünal, "Atabetü'l-Ketebe", s. 82). Selçukluların görevlendirme yaptıkları fermanlarda bu unsuru gözden kaçırmadıkları anlaşılır zira fermanlarda yöneticilerin adaletli ve dikkatli olmaları tavsiye edilirken halktan da onlara -dolayısıyla sultana- itaat etmesi bekleniyordu (Ünal, "Atabetü'l-Ketebe", s. 69, 77, v.d.). Ayrıca bu görevliler sultanın temsilcileriydi ve oluşabilecek itaatsizlikler doğrudan hükümdara atfedilecekti.

Devlet politikaları ve siyasi gelişmeler de yönetilenlerin itaati ile yakından ilişkiliydi. Selçuklu karşıtı politikalar yürüten ve onları zayıflatacak her fırsatı değerlendirmek isteyen Arslan Besâsîrî, kendi yanına çekmek istediği Vasıt halkıyla haberleşmesinde onlara çeşitli maddi ihsanların yanı sıra adalet vaat etmekteydi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, C. XVIII, s. 502).

¹⁹ Vergi almak hükümdarlar için çok önemli olsa da Selçuklu sultanları bu konuda birçok kolaylık sağlamışlardır. Tanınan vergi aflarına dair bk. (Kesik, 2021a, s. 600; Merçil, 2021, s. 45-46, v.d.).

Onun vaatleri arasında adaletin yer alması ilgi çekicidir. Şehirde yaşayanların bir kısmı Tuğrul Bey'e tepkilidir çünkü halktan bazıları onun tarafından ölümle cezalandırılmıştır. Halktan bu kimseler yaşanan siyasi gelişmelerin neticesi olan hadiselerden dolayı Selçuklu sultanına itaat etmek istemezler. Mevcut siyasi şartlar Besâsîrî'ye aradığı fırsatı vermiş; şehir halkının kendisine itaatini elde edebilmek adına onların öfkesinden faydalanarak adalet vaat etmişti. Aynı dönemdeki karmaşık siyasî ortamda tavrını belli etmek isteyen Ukaylîlerden Kureyş ise isyan ettiğine dair haberleri yalanladığı mektubunu Amîdü'l-Mülk'e göndererek ancak sultana itaat ettiğini bildirmiştir. Kureyş'in kardeşi Mukbil ise ağabeyine gönderdiği mektupta Oğuzlardan intikam almaları gerektiğini vurgulamışsa da Kureyş'in cevabı Tuğrul Bey'in çok güçlü olduğu ve ancak onunla iyi geçinerek huzur bulabilecekleri yönündeydi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, C. XVIII, s. 499, 504). Katvan mağlubiyeti (Bu konu hakkında bk. Özgüdenli, 1994) sonrası Selçukluların içine düştüğü zor durumdan istifade etmek isteyen Harzemşah Atsız ise Sultan Sencer'e olan itaatinden vazgeçerek Selçuklu ülkesinin çeşitli bölgelerini yağmalamaya başlamıştı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. XI, 85; Köymen, 2016, C. II, s. 336-342; Nîşâbü'rî, 2018, s. 115-116. Özgüdenli, 2017, s. 275-276, v.d.; Râvendî, 1999, C. I, 170). Kureyş'in kardeşine verdiği cevaptan da anlaşıldığı üzere sultanların siyasî güçleri kendilerine olan itaat yahut itaatsizlik hâlini belirlemekteydi. Nasıl ki Kureyş, Tuğrul Bey'in siyasi gücünden dolayı itaati tercih ettiyse Atsız da Sultan Sencer'in o anki zayıflığından faydalanarak itaatsizlik göstermişti.

Çeşitli kademelerdeki görevlilerin ve ordunun itaati de devlet yönetiminde belirleyici bir role sahipti. Babası Alp Arslan'ın ölümünden sonra tahtın yeni sahibi olan Melikşah, amcası Kavurd Bey'in muhalefetiyle karşılaştı. Kavurd, yeğenine yazdığı mektupta kendisinin büyük kardeş onun ise küçük oğul olduğunu ifade ederek tahtta hak iddia ediyordu (Hüseynî, 1943, s. 38; İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 82; Merçil, 1989, s. 28-29). Taraflar arasındaki mücadele Kerec yakınlarında yapılan savaşla neticelendi ve galip gelen Melikşah, amcası Kavurd'u esir etmeyi başardı. Savaşta sonra amcasının akibetinin ne olması gerektiğini düşünen Melikşah'ı bekleyen başka bir tehlike daha vardı. Ordusundaki bazı gruplar kazanılan zafere rağmen Kavurd lehinde söylemlerde bulunmaya başlamışlardı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 82; Kesik, 2021b, s. 59; Râvendî, 1999, C. I, s. 124; Yezdî, 2020, s. 74). Niyetleri daha fazla gelir elde etmekte ve bunu iyi bir koz olarak görüyorlardı. Askerlerinin Kavurd Bey'e olası teveccühü henüz saltanatını sağlamlaştıramamış Melikşah için tehlike teşkil ederdi. Bunun önüne geçmek isteyen Nizâmü'l-mülk'ün tertibiyle Kavurd Bey ortadan kaldırıldı. Onun şüpheli ölümü için bazı gerekçeler sunuldu ve ordunun zayıflayan itaatini geri kazanmak adına cömert bağışlar yapıldı. Arslan Besâsîrî üzerine sefer düzenlemeyi düşünen Tuğrul Bey de askerlerinin muhalefeti ile karşılaşmıştır ve hazır olunması yönündeki emirlerine riayet edilmemiştir. Tuğrul Bey'in cevabı Melikşah'ın aksine daha serttir ve bazı askerlerini yakalayıp şiddet uygulamıştır. Daha sonrasında onları serbest bırakarak anlaşmaya varır (Sıbt, 2013, C. XVIII, s. 500-501). Ordunun itaatini etkileyen durumlardan birisi de liderin karizması ve onun şahsına duyulan bağlılıktı. Sultan Alp Arslan, kaynaklarda şecaati ve gücüyle bahsedilen bir hükümdardır ve askerleri onu en zor zamanlarda dahi takip etmişlerdir. Kutalmış'a karşı verdiği mücadelede atını bataklık

alana sürmekten çekinmeyen Alp Arslan'ın arkasında kendisine itaat eden askerleri bulunuyordu (Hüseyinî, 1943, s. 21; Kesik, 2015, s. 10). Benzer şekilde Malazgirt Savaşı'nda etrafında en güvendiği askerlerinden oluşan seçme bir ordu vardı ve askerlerinin ona her koşulda itaati, tarihi değiştirecek bir zaferi kazandırmıştı. Alp Arslan'ın karizmatik liderliği ve ordusunun onun şahsına duyduğu bağlılık bunun başlıca âmiliydi. Berkyaruk ile iktidar savaşına giren Tutuş'un kaderini de yine bu etkenlerden kaynaklanan bir hadise değiştirecekti (Sevim, 1963, C.XXVII, s. 411-435). Tutuş, yeğeniyle olan savaşını üstün götürse de Berkyaruk'un saflarında vefat etmiş hükümdar Melikşah'ın sancağı açılınca hadiseler değişti. Melikşah'ın sancağını gören Tutuş'un askerlerinden bazıları eski efendilerinin şahsına duydukları sadakati ve itaati hissederek Berkyaruk'un saflarına geçtiler (Urfalı Mateos, 2019, s. 183; Özaydın, 2001, s. 44). Bu savaş Tutuş'un ölümü Berkyaruk'un ise önemli bir rakipten kurtulmasıyla neticelendi.

Öte taraftan devlet adamlarının itaati de son derece önemli bir konuydu. Sultan Melikşah ile veziri Nizâmü'l-mülk arasında yaşanan gerginlik oldukça dikkat çekicidir. Sultan, vezirine: "*sen saltanatta ve mülkte benim ortağım mısın?*" diye sorup tehditkâr bir üslupla diviti ile sarığını aldirmaktan -vezaretten azletmekten- bahsediyordu. Sultan Melikşah'ın amacı mutlak otoritenin kendisi olduğunu hatırlatmaktı ve vezirinden kendisine itaatte kusur etmemesini istiyordu. Vezirin cevabı ise en az sultanın sözleri kadar sertti ve aynı tehditkâr ifadeleri içeriyordu (Bundârî, 2016, s. 61-62; Hüseyinî, 1943, s. 47-48; İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 177; Râvendî, 1999, C. I, s. 130-131). Bu örnek, devlet adamlarının itaati konusunda okuma yapma fırsatını bizlere sunar. Devlet işleyişinin temel taşlarından olan vezirlerde hem itaat hem de sadakat nitelikleri aranmaktadır. Vezir Nizâmü'l-mülk, Selçuklu Devleti için büyük hizmetlerde bulunmuş ve kritik günlerde önemli vazifeleri üstlenmiştir (Özaydın, 2018, s. 1-32). Özellikle Sultan Melikşah'ın saltanatı elde etmesinde önemli bir rolü olduğu gibi ülkenin bayındır hâle gelmesine de katkı sunmuştur. Onun bu cevabının arka planında, artan gücünün yahut verdiği emeklere karşı beklenti içinde oluşunun etkileri olabilir. Hadisenin diğer tarafı olan Melikşah ise mutlak hâkim olduğunu göstererek iktidarını kimseyle paylaşma niyetinde olmadığına işaret eder. Vezir yahut diğer muvazzafların hükümdara itaatsizlik göstermesi hatta bunun ihtimali bile devlete zarar verebilir. Bu hadisenin akabinde Nizâmü'l-mülk'ün ve ardından da Melikşah'ın ölümü konuyu kapatmış ve olası başka boyutlara taşınmasını engellemiştir.

Türkmen beylerinin itaati önemli olduğu kadar karmaşık bir konudur ve çeşitli örüntüleri kendi içerisinde barındırır. Türkmenlerin isyan etme, itaatten çıkma gibi tavırlar sergilemeleri sık rastlanan bir durumdu. Özellikle devletin kuruluşuna büyük katkı sağlayan bu gruplar ilerleyen yıllarda merkezle olan ilişkilerinde zayıflama yaşamış; isyan temayülünde olan melikleri desteklemekten geri durmamışlardı. Her ne kadar bu itaatsiz tutumlar Türkmenlerle sıklıkla bağdaştırılsa da aksi örnekleri görmek de mümkündür. Türkmen beyi Uvakoğlu Atsız, faaliyet gösterdiği Suriye-Filistin hattında önemli başarılar elde etmiş ve Dımaşk'a hâkim olmuştu (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 99; Sevim, 2000, s. 73; Urfalı Mateos, 2019, s. 170). Akınlarını Mısır coğrafyasına kadar genişleten Atsız Kâhire kapılarına kadar dayanmıştı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 101; Koca, 2007, s. 18-21; Urfalı Mateos, 2019, s.

170). Selçuklu merkezinden uzakta olması ve artan gücü onun Sultan Melikşah'a olan itaatini sarsmamıştı. Sultan adına faaliyetlerde bulunduğunu belirten Atsız, her fırsatta itaatini bildirmekteydi. Ele geçirdiği Kutalmışoğullarını, Süleyman Şah'ın isteğine rağmen serbest bırakmamış ve sadık olduğu efendisi Melikşah'a göndermişti (Sıbt, 2013, C. XIX, s. 309). Melikşah'ın bölgeye Tâcü'd-devle Tutuş'u gönderdiğini öğrendiğinde itaatini bildiren bir mektup yazarak bu durumun sebeplerini sormuştu. Sultan Melikşah ise onun itaatkâr tavrına karşılık ele geçirdiği bölgelerde faaliyet göstermesine müsaade etmekteydi (Kesik, 2020, s. 402; Sıbt, 2013, C. XIX, s. 310-311). Uzak bir coğrafyada itaatkâr bir bende olan Atsız'ın sonu ise bağımsızlık dürtüsüne daha çok sahip olan Tutuş tarafından getirilecekti. Bölgedeki gücünü pekiştirmek isteyen Tâcü'd-devle Tutuş, basit bir hadiseyi bahane göstererek Atsız'ı öldürtmüştü (İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 112; Sevim, 2000, s. 83). İtaatkâr bir komutanın ölümü bölgede bazı problemlerin doğmasına sebep olacak ve özellikle Melikşah'ın ölümünden sonra bu sorunlar hızla açığa çıkacaktı.

Abbâsî halifeleri ve Selçuklu hükümdarları arasındaki ilişkilerde de itaat boyutunun olup olmadığı düşünmeye değerdir. Selçuklular en başından itibaren halifelerin dini konumuna saygı gösterdiler ve onlara gerekli şekilde muamele ettiler (Göksu, 2009, s. 195). Öte taraftan halifeler ise Selçuklulara dünyevi saltanatın anahtarlarını teslim ediyorlardı. Halifelerin tarihsel süreç içerisinde Selçuklu hükümdarları ile ortak paydada buluşamadığı çokça hadise vardı ama bazı zamanlar dini otoritenin isteksizliği sultanlar üzerinde bir etkiye sahip olmuyordu. Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenmek istemesi ve halifenin bunu kabul etmeye mecbur kalması Smith'in (2022, s. 361) ifadesiyle Arap dünyasının düşüşünü simgeliyordu. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillah (1031-1075), kızının evliliğini kabul ederek bir noktada Tuğrul Bey'e boyun eğiyor ve mecburi surette ona itaat ediyordu (İbnü'l-Cevzî, 1992-1995, C. XVI, s. 75; İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 36, 38; İbn Hallikân, 1977, C. V, s. 66; Köymen, 2017, s. 198; Nüveyrî, 2004, C. XXVI, s. 172. Turan, 2014a, s. 140-141). Sultan Melikşah ise Abbâsîlerin iç işlerine müdahale ederek veliaht seçiminde değişiklik yapılmasını istedi. Halife Muktedî-Biemrillah'ın (1075-1094) veliahtı Müstazhir idi ancak sultanın beklentisi kendi torunu olan Ebu'l-Fazl Cafer'i seçtirmekti. Halife itiraz etti ancak sultan kararından vazgeçmeyerek Bağdad'a geldi (24 Ramazan 485 / 28 Ekim 1092). Bağdad'a üçüncü defa gelen Melikşah, Muktedî'den şehri terk etmesini istedi ve araya giren devlet adamları vesilesiyle halifeye on gün süre tanıdı. Bu durumda Muktedî'nin sultandan gelen buyruğa itaat etmekten başka çaresi yok gibiydi ancak Melikşah'ın şüpheli ölümü onu bu durumdan kurtardı. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 181; İbn Hallikân, 1977, C. V, s. 288-289). Bu örneklerden de görüldüğü üzere Selçuklu hükümdarlarının bazı durumlarda halifelere karşı taviz vermediği ve onları itaatleri altına aldıkları, eğer karşı taraf bunda isteksiz olursa da yaptırımlar uygulamaktan geri durmadıkları görülür.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti, geniş bir coğrafyadaki birbirinden farklı kültürlerle mensup çeşitli etnisitelerdeki halkları kendi yönetim çatısı altında toplamıştır. Bu çeşitlilik Selçuklulara yeni muhataplar ve daha önce karşılaşmadıkları farklı tecrübeler kazandırmıştır. Ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ve şartlara bağlı olarak Selçuklu devlet

anlayışında da bazı değişimler meydana gelmiştir. Selçuklular zaman içerisinde daha İslâmî bir tutum sergilemeye başlamış ve bunun etkileri de kısa süre içerisinde yönetim anlayışında kendisini göstermişti. Tanışılan yeni yönetim anlayışları Selçuklu devlet teşkilatını etkilemiş ve bu çerçevede bir düzen kurulmuştu. Vezirlik yahut kurulan çeşitli divanlar gün geçtikçe daha önemli hâle gelmişti. Bu gibi değişikliklerin yanı sıra eski Türk gelenekleri de unutulmamış ve devlet yönetiminde uygulanmaya devam etmişti. Kut anlayışı gibi meşruluk kaynaklarının yanı sıra halkı ön plana koyan devlet modeli ya da hatunları yönetimde söz sahibi yapan uygulamalar bunun örneklerindendi. Öte taraftan bu gelenekler bazen hükümdarların mücadele etmek zorunda kaldıkları birer probleme dönüşmekteydi. Özellikle merkezîleşme politikası yürüten Tuğrul Bey gibi hükümdarlar geleneklere karşı mücadele vermişlerdi. Merkezîleşme çabaları Selçuklu Devleti için zorlu hadiselerle sınanmayı gerektirmişti. Meliklerin isyanları ve tahtta hak iddia edenlerin mücadeleleri tüm Selçuklu sultanlarının ancak savaşarak tahta çıkmasına sebebiyet vermişti. Bu durumun zararlarını bizzat tecrübe eden Selçuklu hükümdarları güçlü bir yönetim modeli kurabilmek adına zorlu süreçler yaşadılar. Yönetim anlayışı bazı noktalarda istenilen hedeflere ulaşmış ve yenilikleri bünyesine almışsa da bazı zamanlar bunun aksi durumlar meydana gelmiştir.

Ortaya çıkan yönetim anlayışının yakın ilişki içerisinde olduğu unsurlardan birisi de itaat yahut itaatsizlik olgusuydu. Devletin sahip olduğu yönetim anlayışı, yönetilenlerin itaatini ya da itaatsizliğini doğrudan etkilemekteydi. Yönetilenler nezdinde belli bir hükümdar modeli vardı ve bu itaatin birinci sebebi olabiliyordu. İyi hükümdar, adalet, ihsan, şecaat gibi unsurlarla öne çıkabilirdi. Öte taraftan bürokrasi ya da askeriyenin itaati de önem arz ediyor ve bunların temininde ince bir denge güdülmüyordu. İtaatin sağlanması için gereken birçok şartın yanı sıra ortaya çıkan neticeler devletin bekasını da etkilemekteydi. Siyasî sahada elde edilen güç ve kazanımlar itaati önemli derecede etkilerken zayıflıklar ise itaatsizlik ve isyanın başlıca sebeplerindendi. Selçuklular askerî ve siyasî sahada güçlü oldukları dönemlerde tebaalarının ve komşularının itaatini kazanmakta son derece başarılı oldular. Selçuklular elde ettikleri siyasî gücü, toplumsal reformları ve halkı merkeze koyan anlayışlarıyla birleştirerek örnek bir devlet modelini sunmuş oldular.

Extended Summary

The ancestors of the Seljuks, Dukak and Seljuk Beys, were in the service of the Oghuz Yabgu State before converting to Islam. Seljuk Bey, whose power increased over time, started to face various problems. For this reason, he decided to migrate to the city of Jend and set off with his followers. When he arrived in Jend, he accepted Islam and a new era began for Seljuk Beg and his heirs. In time, the Seljuks, whom we started to see in the complex political structure of Mā Warā' al-nahr, made a name for themselves in the region. The Seljuks, who were active in Khorasan in the following periods, also started their struggle for independence. The struggle for statehood against the Ghaznavids was concluded after the Battle of Dandanakan in 1040. The Seljuks managed to dominate important points of the geography in a short time. Shortly after their establishment, the Seljuk armies crossed the borders of Iraq and Tugrul Beg entered Baghdad. Under his

successors Alp Arslan and Malik Shah, the borders of the state would expand even further. This expansion fused the Seljuks with different cultures and various nations belonging to these cultures recognized their superiority. The Iraq-Syria-Palestine line, where the Arab population was predominant, and most of the Iranian geography, where the Persian population constituted the majority, were under the rule of the Great Seljuk State. The people of these geographies spoke a different language from the Seljuks and lived different traditions that had been going on for many years. One of the consequences of this political growth was the emergence of new needs. As the control mechanism of the state expanded, problems that had not been encountered before began to emerge. These innovations also heralded change. The Seljuks began to create a new administrative synthesis by taking the old Turkish traditions as their center. The Seljuks' adaptation to change would be quite successful and a successful synthesis would emerge with the influence of different cultures.

Although the model of governance applied by the Seljuks sometimes caused problems, it was generally one of the primary reasons for their success. Some of the problems brought about by the concept of *qut* could tire the state. The lack of a system of succession that determined who would succeed to the throne led to struggles for sovereignty. The centralization struggles initiated by Tugrul Beg could only achieve temporary success. This understanding would always remain a problem for the Seljuks. On the other hand, the state's approach to the people was one of the main factors of the successes achieved. Seljuk rulers cared about the needs of their people and paid attention to institutionalization. The needs of the poor living in the country were taken into consideration and large investments were made in education and training activities. Tax amnesties to ensure the welfare of the people or banquets that won their hearts were among the practices of Seljuk rulers. On the other hand, as a reflection of Turkish traditions, women continued to be active in the administration. Names such as Altuncan and Terken Hatun were frequently mentioned.

In time, the borders of the state extended as far as Bagdad and close relations with the caliphate were established. From the first day, the Seljuks adopted an understanding that defended the Sunnite faith. Accordingly, they first saved the caliphate from the Shiite threat. As a result, Tugrul Beg was given the title of Sultan of the East and West by the caliph himself. The new titles also signaled a differentiation in the understanding of governance, and Seljuk leaders were no longer the lords of their own tribes, but the rulers of a great state. This rapprochement with the Abbasids would give the Seljuk model of governance a more religious flavor, and they would become both the new conquerors and protectors of the Sunnite world. The consequences of this growth also began to affect the organizational structure. In particular, the office of vizier played an active role, while the divans became the cornerstones of the state mechanism. Especially viziers such as Nizām al-mulk and Amid al-mulk became famous for their activities. They made great contributions to the successful administration of the Seljuks. Nizām al-Mulk in particular played a leading role in implementing a series of reforms and was the organizer of the madrasa system that bears his name.

The Seljuks' model of governance and their understanding of the state were closely related to another factor. The obedience of the ruled was one of the preconditions for the success of this model. Ensuring the obedience of the ruled was not only difficult but also dangerous. A country where disobedience was on the rise could face various threats. The Seljuks took a careful approach to ensure obedience. First of all, they endeavored to fulfill the requirements of a good ruler. Justice, benevolence, courage and many others were qualities that the Seljuk sultans valued. On the other hand, they rewarded obedience but also punished disobedient groups. The ruler-subject relationship determined the type and limits of obedience.

Kaynakça | References

- Agacanov, S. G. (2013). *Oğuzlar*. (Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları. *TD*, 71, 29-50.
- Anna Komnena. (1969). *Alexiad*. (E. R. A. Sewter. Trans.). London: Penguin Books.
- Arat, R. R. (t.y.). Kutadgu Bilig, *İslam Ansiklopedisi*. (C. VI, 1038-1047). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ayan, E. (2020). *Sultan Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Azîmî, *Tarih-i Haleb*. (İbrahim Za'rur. Thk.). Dimaşk.
- Barthold, V. V. (2022). *Halife ve Sultan İslam'da İktidarın Serüveni*. (İlyas Kemaloğlu. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Barthold, V. V. (2017). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Hakkı Dursun Yıldız. Haz.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Batır, İ. B. (2023). *Orta Çağ'ın Unutulan Coğrafyası Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Beyhâkî, (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (Necati Lügal. Trc.). Ankara: TTK.
- Bezer, G. Ö. (2010). Terken Hatun ve Tarihî Şahsiyeti. Metin Hülagu & Abdülkadir Yuvalı & v.d. (Haz.), *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum: Selçuklu Siyasi Tarihi Bildiriler*. (C. I, s. 235-243). Kayseri: TTK.
- Bundârî, (2016). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*. (Kıvameddin Burslan. Trc.). Ankara: TTK.
- Cahen, C. (1969). The Turkish Invasion the Selchükids. Kenneth M. Setton (ed.), *A History of the Crusade*. (C. I: s. 135-176). London: The University of Wisconsin Press.
- Cahiz, (2017). *Fezâilü'l-Etrak*. (Ramazan Şeşen. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Çaycı, A. (2008). *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çelik, A. (2018). *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: TTK.
- Dedem Korkudun Kitabı*. (Orhan Şaik Gökyay. Haz.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi: 2006.
- Donuk, A. (1983). Eski Türk Devlet Teşkilâtında Yabgu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi. *Türk Kültürü Araştırmaları*. XVII, 71-78.
- Durmuş, İ. (2000). İbnü'l-Mukaffa. *DİA*. (C. XXI, s. 130-134). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2020). *el-Muhtasar fi ahbârî'l-beşer*. (Mahmud Dayyub. Thk.). Beyrut.
- Gazzâlî. (2017). *Fedâilü'l-enam min Resâil-i Hucce'ti'l-İslâm*. (Merve Kelebek. Trc.). İstanbul: İnkılab.
- Gökmen, G. (2018) *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kırıkkale Üniversitesi-Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Göksu, E. (2009). Türk Hâkimiyet Telakkisinin Tekâmülü, *Ekev Akademi Dergisi*. 40, 187-206.
- Göksu, E. (2021). *Afganistan ve Hindistan'ın İhtişamlı Hanedanı Gazneliler (963-1186)*. İstanbul: Selenge Yay.
- Halm, H. (2020). *Haşhaşiler*. (Atilla Dirim. Çev.). İstanbul: Runik Kitap.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî. (2018). *Târîh-i Güzide*. (Mürsel Öztürk. Çev.). Ankara: TTK.

- Hitti, K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. (Salih Tuğ. Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Hüseyinî. (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*. (Necati Lügal. Trc.). Ankara.
- İbn Haldûn. (2020). *Târihi İbn Haldûn ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi'eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahüm min Zevî'l-Sultani'l-Ekber* (C. V). (Adil b. Saad. Thk.). Beyrut.
- İbn Hallikân. (1977). *Vefeyâtü'l-A'yân* (C. II, III, V). (İhsan Abbâs. Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Cevzî. (1992-1995). *el-Muntazam fi Târihi-l Mülûk ve'l-Ümem* (C. XVI). (Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ. Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Târih* (C. IX, X, XI). (Abdülkerim Özeydin. Trc.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbnü'l-Kalânîsi. (1908). *Zeylû Târihi'l-Dımaşk*. (H. F. Amedroz. Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Mukaffa. (2018). *İslâm Siyaset Üslubu*. (Vecdi Akyüz. Trc.). İstanbul: Dergah Yay.
- Kaçın, B. (2017). *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Kafesoğlu, İ. (1965). *Büyük Selçuklu Veziri Nizâm'ül-Mülk'ün Eseri: Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi, Türkiye Mecmuası*. XII: 231-256.
- Kafesoğlu, İ. (1970). *Kutatgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (2021). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kallek, C. (2003). *Mâverdi. DîA*. (C. XXVIII. s. 180-186). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kara, S. (2007). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yay.
- Kesik, M. (2015). *Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri, Türkiye Selçukluları Makaleler*. (s. 1-14). İstanbul: Kriter Yay.
- Kesik, M. (2020). *Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye Politikası ve Sonuçları, Ahmet Çaycı (ed.). I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (s. 391-411), Konya: NEÜ Yay.
- Kesik, M. (2014). *Sultan Alp Arslan'ın Liderlik Vasıfları. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 4, 43-52.
- Kesik, M. (2021a). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Kesik, M. (2021b). *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Klausner, C. L. (2019). *Selçuklularda Vezirlik*. (Mehmet Fatih Baş & Sinan Tarıfci. Trc.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Koca, S. (2007). *Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız. Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 22, 1-37.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. (C. I-II-III). Ankara: TTK.
- Kuşcu, A. D. (2016). *Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği. Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 1, 173-190.
- Lambton, A. K. S. (1968). *The Internal Structure of the Saljuq Empire*, J. A. Boyle. (ed.). *The Cambridge History of Iran*. (C. V, s. 203-282). Cambridge.

- Lewis, B. (1995). *Haşîşiler*. (Ali Aktan Trc.). İstanbul: Beyan.
- Mackintosh-Smith, T. (2022). *Araplar Kavimler, Kabileler ve Devletlerin Üç Bin Yıllık Tarihi*. (Nurettin Elhüseyni. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Mâverdü. (2019). *Dürerü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, Abdüsselam Arı (Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Merçil, E. (1992). Besâsîrî. *DİA*. (C. V, s. 528-529). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Merçil, E. (2014). *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, E. (1989). *Kirmân Selçukluları*. Ankara: TTK.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divanları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*. Ankara: TTK.
- Merçil, E. (2021). *Selçuklularda Vergiler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mirhand. (2018). *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hunefâ*. (Erkan Göksu. Trc.). Ankara: TTK.
- Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî. (2020). *el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcukiyye*. (Mehmet Çalışkan. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Nâsır-ı Hüsrev. (2020). *Sefernâme*. (A. Naci Tokmak. Çev.). İstanbul: Demavend.
- Nizâmü'l-mülk. (2020). *Siyâset-Nâme*. (Mehmet Altay Köymen. Haz.). Ankara: TTK.
- Nüveyrî. (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. (Necib Mustafa Fevvez, Hikmet Keşlî Fevvez. Thk.). C. XXVI. Beyrut.
- Ocak, A. (2022). *Selçukluların Dini Siyaseti 1040-1092*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ormsby, E. (2019). *Gazâlî İslam'ın Dirilişi*. (İsmail Hakkı Yılmaz. Trc.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Özaydın, A. (2002). *Kündürî. DİA*. (C. XXVI, s. 554-555). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (2018). Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. *SAD*. 8, 1-32.
- Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*. Ankara: TTK.
- Özgüdenli, O. G. (1994). *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar -Katavan Savaşı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi: İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2017). *Selçuklular*, (C. I). İstanbul: İsam.
- Peacock, A. C. S. (2020). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. (Özkan Akpınar. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peacock, A. C. S. (2017). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, (Zeynep Rona. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Pedersen J. & Makdisi G., (t.y.). "Madrasa", *EP*. (C. V, s. 1123-1134).
- Pırlanta, İ. (2020). *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*. İstanbul: Hikmetevi Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2018). Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi. *SAD*. 8, 129-140.

- Piyadeoğlu, C. (2013). Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu İbrahim Yınal. *Türkiyat Mecmuası*. 23, 117-143.
- Piyadeoğlu, C. (2014). *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*. İstanbul: Timaş Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2019). *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Râvendî, (1999). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (C. I). (Ahmed Ateş, Çev.). Ankara: TTK.
- Sarıcı, B. N. (2022). *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Sevim, A. & Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: TTK.
- Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. (C. XVIII-XIX). (Muhammed Enes Elhin ve Kamil Muhammed el-Karat. Thk.). Beyrut.
- Sümer, F. (1986). Arslan el-Besasirî Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillah ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 41, 101-114.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. (C. II). İstanbul.
- Takkuş, S. (2020). *Tarihi's-Selâcika fi Horasân ve İrân ve'l-İrâk*. Lübnan.
- Tan, P. K. (2020). Irak Selçuklu Devleti'nde Yeni Bir Devri Başlatan Muharebe: Dinever (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132). 3. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi Tam Metinler Kitabı*, (s. 314-323). Ankara.
- Taneri, A. (1967). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9, 75-186.
- Turan, O. (2014a). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2014b). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2010). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Urfalı Mateos. (2019). *Vekayinâme*. (Hrant D. Andreasyan. Trc.). Ankara: TTK.
- Üçok, B. (2021). *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yay.
- Ünal, S. (2014). Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetü'l-Ketebe), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). *Ankara Üniversitesi*. Ankara.
- Weber, M. (2017). *Meşru Egemenlik*. (Latif Boyacı. Çev.). İstanbul: Yarın Yay.
- Yazıcı, T. (2006). Müntecebüddîn Bedî. *DİA*. (C. XXXII, s. 25). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yusuf Has Hacib. (2006). *Kutadgu Bilig*. (Reşit Rahmeti Arat. Çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî. (2018). *Selçuknâme*. (Ayşe Gül Fidan. Trc.). İstanbul: Kopernik Kitap.
- Zaman, M. Q. Wazîr, *El²*. (C. XI: 185-197).
- Zekeriya el-Kazvinî. (2013). *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. (Hamdullah es-Sâlim. Thk.). Beyrut.
- Zeydân, C. (2019). *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (C. II). (Nejdet Gök. Çev.). İstanbul: İletişim Yay.

